

RUIMTE, TIJD EN VERANDERING een verhaal over conflicten, breuken en transformatie

Jan Tanghe

Het einde van de twintigste eeuw heeft een versnelde en conflictueuze evolutie op technologisch, economisch, sociaal, politiek, en ruimtelijk vlak doorstaan. Het wezen zelf van onze samenleving ondergaat een gedaanteverwisseling die een culturele schok veroorzaakt die terzelfder tijd bevrijdend en onderdrukkend werkt. Sommigen worden er rijker van, maar de rest van de mensheid verarmt. Door het aan de gang zijnde proces van mondialisering en standaardisatie en door de elektronische revolutie wordt het traditioneel morfologisch en contextueel karakter van de bebouwde omgeving fundamenteel gewijzigd. Grote steden werden omvormd tot gigantische reticulaire conurbaties ten dienste van de productie, de consumptie, de mobiliteit en de elektronische communicatie. Dit gebeurde in de laatste dertig jaar op een nooit eerder gekende schaal, en werkte veel zelfverminking in de hand. Ik probeer nu in deze uiteenzetting de nieuwe spanning tussen *Ruimte* en *Tijd* te meten. Hier immers ligt de oorsprong van de *verandering*. Hiermee samenlopend stelt zich de vraag hoe de mens zich psychologisch en somatisch aan deze transformatie door de schaalvergroting van onze leefwereld kan aanpassen.

Verandering en Perspectief

Wat is verandering? Waar liggen de oorzaken voor deze algemene transformatie? Verandering betekent niet de vernietiging van twee millennia Europese cultuur en erfgoed. Cultuur - als een collectief geheugen - betekent immers een bestendig proces van interacties tussen Verleden en Toekomst. Dit laat ons toe zowel het Verleden als de prefiguratie van de Toekomst in vraag te stellen en zo cultuur en beschaving te duiden.

Verandering betekent derhalve de spanning tussen : enerzijds dat wat is, *de ruimte* die het Verleden belichaamt en waarin de gevestigde orde heerst en anderzijds dat wat worden zal : *de tijd* die de toestanden voor morgen inhoudt, steunend op de lopende ontwikkelingen en conflicten in de huidige samenleving. Dit betekent dat een correcte appreciatie van de geschiedenis en een goed begrip van ons erfgoed ook inhouden dat we verandering toejuichen; dit impliceert ook de botsing tussen culturen en de tegenspraak tussen waarden. De essentie van cultuur is immers het scheppen van nieuwe waarden, terwijl de essentie van de

beschaving het consumeren betekent van bestaande waarden.

De gebouwde omgeving en haar architectuur zijn de concrete en authentieke uitdrukking van het maatschappelijk leven. Leven en maatschappij vragen om een permanente evolutie, verandering en reactualisering. In het beste geval gebeurt dit door geleidelijke correcties, hervormingen en transformaties, in het slechtste door breuken, afbraak en soms noodzakelijke revoluties. De evolutie is aldus een geschiedenis van voortdurende spanning tussen de bestaande beschaving, hier belichaamd door de Stad, en de nieuwe, zowel kwalitatieve als kwantitatieve maatschappelijke behoeften en gevoeligheden. Steden en architectuur zijn derhalve onderworpen aan een proces van "voortdurende verandering van hun vooraf-bestaande toestand"¹ door ofwel *transformatie* en *verbouwing*, ofwel door *breuken* en *afbraak* van het *bestaande*, dat het *verleden* belichaamt. De essentiële vraag die zich vandaag stelt met betrekking tot de gebouwde omgeving is of de mondialisering, door de mutatie van de productiewijzen en de standaardisatie van de goederen en diensten, zich voltrekt door met het verleden te breken en derhalve door *het bestaande af te breken*, dan wel door het bestaande te *transformeren*.

Mijn tweede vraag gaat over ons perspectief op de toekomst. Is vooruitzien mogelijk?

Het aan gang zijnde proces van stedelijke en territoriale ontwikkelingen is moeilijk te voorspellen zonder een goede kennis van het verleden en zonder een grondige kritische analyse van de hedendaagse samenleving. We moeten er ons aan herinneren dat steden in de geschiedenis menselijke waarden hebben uitgedrukt zoals veiligheid, ontmoeting en de verbetering van de leefkwaliteit. Zo kenmerken steden zich door eenheid in de diversiteit. In de loop van de geschiedenis gebeurde dit op basis van goed gevestigde regels en modellen die het best zijn uiteengezet door Alberti, Filarete en More, Cerdà en Sitte² en ook, maar in minder mate, door Howard of zelfs door de CIAM. Deze modellen waren in algemeen gebruik; soms werden ze met wijsheid geïnterpreteerd en aangepast aan de evolutie van de maatschappij.

Vandaag is het beeld erg gewijzigd. De stad bevindt zich in een toestand van grote verwarring. Een aantal vooraanstaande geleerden, Heidegger en Mumford, Galbraight en Lynch, Chastel en Choay hebben dit in de voorbije dertig jaar bevestigd. Zij zeggen ons dat de bebouwde omgeving complex geworden is en geconfronteerd wordt met grote en tegenstrijdige belangen, die gedictieerd worden door te machtige techno-economische lobby's voor productie en consumptie, voor mobiliteit en informatica, met veronachtzaming van de menselijke betrachtingen die precies aan de oorsprong liggen van solidariteit en veiligheid, van ontmoeting onder mensen en artistieke bevrediging op de schaal van de stedelijke ruimte. Vooruitzien vereist dan ook een grondige analyse van de huidige maatschappelijke conflicten. Ik denk hierbij aan drie ogenschijnlijke

tegenstrijdigheden voor onze duale wereld symboliseren:

1. De mondialisering en de Genius Loci;
2. De techno-economische standaardisatie en de samenleving met haar bebouwde omgeving;
3. De bebouwde omgeving en de kunst, de architectuur en de ruimtelijke planning en stedenbouw

In mijn besluit zal ik deze conflicten in de concrete stedelijke ruimte situeren, en hun invloeden op de transformatie van de stad en op de mens evalueren.

(i) *Mondialisering en Genius Loci*

Laat ons eerst de geschiedenis overlopen van de twintigste eeuw, die ik opzettelijk situeer tussen 1914 en 1989. Het is de eeuw geweest van het totalitarisme (fascisme, stalinisme, maoïsme, enzovoort). Eén van de kenmerken ervan is de nooit eerder geziene vorm van totalitaire controle over het denken en over het cultureel bewustzijn, leidend tot een systematisch uitwissen van het verleden. Georges Orwell heeft dit in 1984 goed geëvoceerd. Deze eeuw is bovendien de wereldwijde eeuw van de volkerenmoorden, een verbazingwekkend broedsel van onze twintigste eeuwse Europese erfenis. Genocide betekent niet alleen de vernietiging van mensen, maar meteen ook van hun cultuur, hun erfgoed en zelfs hun geheugen. Anne Frank en Primo Levi hebben de martelingen van de Holocaust levendig beschreven. Nicolae Ceausescu heeft een voorbeeld gegeven van hoe men het stedelijk geheugen kan uitroeien. Anderen zetten dit proces verder. Wat hebben die filosofische en politieke ideologieën voortgebracht? Een enorme chaos en vervreemding, veel angst en heel weinig duidelijkheid. Daartegenover gaan wij in Europa niet langer met mekaar de strijd aan op leven en dood. We leven thans in een sterk gereduceerd *werelddorp waarin we veroordeeld zijn* elkaar te verdragen en *mede verantwoordelijk te zijn* voor elkaar en voor de hele wereld. We hebben het geloof in ideologieën en godsdiensten verloren en we hebben ze vervangen, niet zozeer door andere waarden, maar door prozaïsche principes, door programma's en processen, omdat we nog steeds doodsbang zijn van ons nabije verleden met zijn nationale conflicten en grenzen. Ook al heeft in Europa een zekere vorm van democratie het totalitarisme overwonnen, toch heeft dit, zoals Alain Finkielkraut opmerkt³ de 'disjunctie' binnen onze nieuwe realiteit niet kunnen wegwerken. De overwinning van de democratie betekent niet het einde van het dualisme. Zij schept integendeel een nieuwe polarisatie. Het idee van een nieuw Europa als een nieuw en groter geopolitiek geheel brengt ons inderdaad op de weg naar een nieuw universalisme. Vandaag is dit Europa alvast beter dan de nationale grenzen, zoals Pierre Bourdieu⁴ schrijft. De tweede pool van dit nieuw dualisme vormen de geoculturele identiteiten van de oude regio's in Europa. Dit voert ons

terug naar de controverse tussen Heidegger⁵ en Levinas⁶ over het *kosmopolitisme* en de *Heimat*, en confronteert ons met een nog dieper aspect van ambivalentie tussen *wereldburgerschap* en *verwantschap*, tussen *universele emancipatie* en *lokale identiteit*. Dit vernieuwt het inzicht van de polarisatie tussen de mundialisering en de *Genius Loci*. Zoals Cornelis Verhoeven stelt :

Het doet er niet zoveel toe waar we wonen, maar we moeten wel ergens wonen; en dat 'ergens' is nooit de hele wereld, zelfs niet 'deze' wereld. Het kwalijke van het kosmopolitisme is dat het de concreetheid van dit 'ergens' negeert, en van het provincialisme in zijn kwalijke gedaante dat het van het 'ergens' de hele wereld maakt.⁷

(ii) *De techno-economische standardisatie, en de samenleving met haar bebouwde omgeving*

De tweede paradox van de twintigste eeuw betreft het internationalisme dat niet zo zeer de vrucht is van de socialistische revolutie, maar van zijn vijand: het kapitalisme en de vrije markt.⁸ Dit is het gevolg van de fenomenale wetenschappelijke en technologische evolutie en van zijn economische bijproducten die, in de tweede helft van deze eeuw de maatschappij en het natuurlijk en bebouwd milieu hebben geschaad. Dit maakt het dualistisch karakter van de hedendaagse samenleving nog intenser. Het is duidelijk, zoals Herbert Marcuse⁹ en John Galbraight het aanvoelden, dat de technologie een enorme greep op de samenleving heeft. De economie zou produceren en distribueren wat de technologische machtsbases opleggen. De boot missen van de technologische vooruitgang betekent de strijd voor de competitiviteit verliezen. Op haar beurt dicteert de economie aan de politiek wat die moet doen. Galbraight schrijft: "De economie maakt aanvaardbaar wat de regeringen hoe dan ook verplicht zijn te doen". De unidimensionele invloed van de technologie op de economie en zo op de politiek, heeft de ethische dimensie in een vernauwend utilitair denkpatroon gedreven. We zijn thans getuige van een toestand waarin de economie handelt als een 'closed shop', los van alle andere fundamentele menselijke behoeften en waarden. Via machtige techno-economische lobby's legt zij aan het beleid de nieuwe religie op van productie, consumptie, mobiliteit en informatica. We kunnen ons afvragen hoe we de fundamentele menselijke waarden, zoals rechtvaardigheid en solidariteit kunnen handhaven, teneinde ons recht op arbeid en op sociale zekerheid, op een gezond natuurlijk en bebouwd milieu en op een rechtvaardige relatie tussen Noord en Zuid, te bewaren en aan te moedigen.

Kunnen we nog van vooruitgang spreken wanneer het bijproduct van een uitsluitend utilitaristische productie-economie de afbraak van de sociale structuren met zich mee brengt? Het gevolg hiervan is niet alleen werkloosheid,

maar ook vervreemding van het milieu door de vervuiling van grond, water en lucht. We denken bovendien aan de afbraak van de stedelijke ruimte, met de monetisatie van de grond en de stedelijke dichtheden, die de welbekende sociale en ruimtelijke storingen, de visuele vervuiling en de vernieling van het stedelijk erfgoed veroorzaken. Deze metamorfose van onze sociale en fysische omgeving is voor een groot deel te wijten aan het tot stand brengen van een aantal geopolitieke éénmakingsprojecten op Europees en mondiaal vlak, zoals de opkomst van machtige multinationals. Deze nieuwe situatie produceert een enorm geografisch netwerk, dat de grote Europese technopolen met elkaar verbindt. Parallel hiermee worden de dienstensector en de internationale industrie voor de vrije tijd en het toerisme steeds maar gigantischer. Dit doet een nieuwe relatie tussen tijd en ruimte ontstaan, met als gevolg nieuwe methodes in het productieproces en nieuwe vormen van ruimte-ervaring.

De nieuwe infrastructuur voor de mobiliteit van vervoermiddelen en de hoge snelheid heeft een nieuw kinetisch bewustzijn geschapen dat de traditionele ervaring van de stedelijke ruimten volledig heeft omgevormd. De cybernetica brengt een cyberspace voort die volstrekt onafhankelijk is van diezelfde traditionele stedelijke ruimte waarmee we in fysisch contact zijn. De mobiliteit en de informatica dwingen ons een nieuw debat te voeren over het stedelijk milieu. Deze techno-economische revolutie heeft een groeiend impact op het maatschappelijk onevenwicht binnen gemeenschappen en regio's. De *homo economicus* zal zich voortaan ten volle moeten richten op de maatschappelijke, historische, ethische, ruimtelijke en ecologische dimensies zonder dewelke de noodzakelijke hernieuwde relatie tussen economie¹⁰ en samenleving maar ook tussen economie, milieu en de gebouwde omgeving niet mogelijk zal zijn.

(iii) De bebouwde omgeving, en de kunst, de architectuur, de ruimtelijke planning en stedenbouw

Wetenschap en technologie, maar ook de hedendaagse kunst, hebben een nieuw concept van de hedendaagse ruimte ontwikkeld. Die ruimte onderscheidt zich sterk van het traditioneel newtoniaans barok model dat op een perfecte coherentie tussen de natuurwetten en de wetenschap was gebaseerd. Het introduceerde toen de nieuwe principes van evenwicht, regelmaat en onveranderlijkheid, die orde, eenvormigheid, harmonie en de barokke geometrie in de steden aanbrachten. Aan het begin van deze eeuw wordt dit model vervangen door het einsteinse paradigma dat een complexe interactie tussen Tijd en Ruimte, Massa en Energie vooropstelt. Hierdoor wordt evenwicht vervangen door dynamica, orde door toeval, regelmaat door onregelmatigheid, het geometrische door het organische, de labyrint en de abstractie. Niettemin houdt het barokmodel het vol, zelfs in de moderne stedenbouw zoals bij de CIAM en

dit tot op vandaag, zoals André Chastel¹¹ heeft aangetoond; dit model blijft een statisch, zelfs imperialistisch fysisch planningconcept aan talrijke Europese planologische overheden opleggen.

Paul Thibaud bekijkt de discrepantie tussen de oude en de nieuwe wereld vanuit een andere gezichtshoek. Hij verwijst hierbij naar het 'Musée Imaginaire' van Malraux en legt de nadruk op het ogenblik, en vooral op de wijze, waarop avant-garde kunstenaars zoals Matisse of Picasso de symboliek van Afrikaanse kunst in de Europese kunst introduceren. De schoonheid verwijst hier niet meer naar de Europese mythologie, maar naar eerder vreemde en ongewone voorwerpen. Volgens Malraux¹² interpreteren die Afrikaanse objecten het drama van de menselijke existentie niet meer vanuit een Europees perspectief. Malraux ziet het werk van Matisse en Picasso - die deze Afrikaanse objecten als ruw en vreemd aan onze cultuur beschouwden - als een manier om hun eigen angsten ten aanzien van een zich desintegrerende wereld en samenleving uit te drukken. Kunst symboliseert de wereld niet langer op basis van grote overtuigingen en mythische verhalen, maar op basis van het onbekende. De avant-garde kunstenaars voltrekken dit met vreemde, heterogene en abstracte vormen. We voelen hier opnieuw de ambiguïteit aan, zo niet een conflict, tussen twee werelden. Enerzijds de wereld van mythische verhalen en godsdiensten, uitgedrukt in een kunstvorm die de wereld uitlegt en interpreteert. En anderzijds de moderne kunst, die zich op een eigenaardige manier richt naar expressie en vorm, waarbij de uitdaging en de zelfbevestiging van de artiest het centraal thema dreigt te worden. Het teken eerder dan de betekenis, de boodschapper eerder dan de boodschap. Jean Clair, conservator van het Picassomuseum in Parijs, stelt in dit verband: "Kunst is vandaag niets méér dan het antwoord op onze angsten in een wereld zonder mythen noch goden".

Hoe reageren architecten, ruimtelijke planners en ingenieurs op het proces dat de grote mythologieën en waarden uit het verleden verbant? Voorheen hadden steden en architectuur *Gestalt*, dit wil zeggen een morfologie die een betekenis aan de dingen geeft. Umberto Eco wijst er op dat een stoel (om op te zitten) of een tafel (om aan te eten), door hun vorm, troon of altaar worden, en aldus uiting geven aan gezag, macht en sacraliteit. Met een architectonisch *Gestalt* wordt een vorm in de stad ingevoerd, verbonden met betekenis. De toren van een stadhuis of van een kerk krijgt door connotatie betekenis van gezag en ethiek. Een *Gestalt* is drager van een code of conventie die betekenis belichaamt, materieel in steen of baksteen is omgezet.

Op het einde van de negentiende eeuw, begin twintigste eeuw, degenerereert evenwel de architectonische vorm, als maatschappelijke code en conventie, om de uiteengezette redenen. Daar komt bij: het toenemend relativisme van de esthetische normen en de veelheid aan architectuurstijlen, de neo-stijlen die verwijzen naar het verleden en de ontwikkeling van nieuwe stijlen zoals de Art

Nouveau, de Art Deco en de Internationale Moderne Beweging die nieuwe technieken aanwendden met metaal, glas of beton. De Moderne Beweging sluit zich aan bij de enorme behoefte van de 'Brave new world' om een nieuwe wereldomvattende maatschappij tot stand te brengen, gebaseerd op nieuwe techno-economische vooruitgang en nieuwe maatschappelijke ordeningen van een nooit eerder geziene omvang.

Er zijn enkele verlichte ruimtelijke planners (meestal geen architecten) zoals Idelfonso Cerdà die al in 1859 de ideeën van progressieve planning introduceert, met zijn plan voor Barcelona en in 1863 met zijn 'Teoria de la Urbanization'; of zoals Camillo Sitte die in 1889 nadenkt over 'Der Städtebau nach den Künstlerische Grundsätzen'; of ook nog Ebenezer Howard, de geestelijke vader van de tuinvijken in 1898 en Patrick Geddes die vanaf 1915 een antropologische dimensie in het stedelijk debat invoert. Het zijn evenwel de zogenaamd progressistische ideeën van de CIAM (meestal architecten) die vanaf de jaren twintig de architectonische en stedenbouwkundige scène domineren en eigenlijk tot op vandaag op een achterhaalde manier blijven pleiten voor verandering door te breken met het bestaande.

Het Barcelonaplan van Cerdà transformeert de stad in functie van de 'opkomende nieuwe industriële beschaving'. Mobiliteit en communicatie zijn haar belangrijkste kenmerken. Aldus ontstaat een nieuw stedelijk raster, dat zowel het concept als de grenzen van de traditionele stad grondig wijzigt. De stad breidt zich in alle richtingen organisch uit. Nochtans blijft de continuïteit van de stad hier het belangrijkste kenmerk. Zo stimuleren de gabariten van haar nieuwe bouwvolumes de stedelijke functies, en het orthogonale stratenpatroon bevordert zowel de mobiliteit als de ontmoeting tussen de bewoners. Alhoewel het nieuwe raster zich *juxtaponeert* naast de middeleeuwse en renaissancestische stedelijke structuren, toch *transformeert* de volledige stad zich *zonder breuken* tot een nieuw stedelijk gebied, op de schaal van het nieuwe tijdperk. Met een zekere afstand kunnen we nu zeggen dat zowel de identiteit van Barcelona als de volledige uitgestrektheid van haar grondgebied, door *transformatie zonder breuken beschermd* is.

Daartegenover voltrekken de negentiende-eeuwse *transformaties* van Parijs, Brussel en Wenen zich niet door de *juxtapositie* van een nieuw raster, maar wel door de *superpositie* van een tweede raster op het oorspronkelijk stedelijk patroon, waardoor hier eveneens de gehele stedelijke structuur vergroot en versterkt is. Het 'Plan d'ensemble' voor Brussel van 1866 van Victor Besme illustreert beter dan het Plan voor Parijs van Haussmann hoe de negentiende-eeuwse steden verbouwd zijn en zich voor de nieuwe behoeften van de industriële beschaving hebben open gesteld. Een reeks belangrijke ingrepen worden doorgevoerd : de omwallingen worden omgebouwd tot boulevards, het nieuwe raster verlengt de structuur van de intra-muros naar buiten. Zodoende

versmelten intra-muros en de nieuwe agglomeraties tot één geheel. Monumentale perspectieven verbinden de historische plekken met de nieuwe stedelijke entiteiten, die met nieuwe stedelijke gestalten worden uitgedrukt. De initiële stedelijke structuur *transformeert* zich en groeit. Hier moeten de afbraakwerken verstaan worden niet zozeer als de afbraak van het bestaande dan wel als de transformatie van de preëxistente conditie, en aldus als de verbetering van de leef- en woonomstandigheden en als algemene verfraaiing door het ombouwen van het bestaande tot een nieuw geheel.

Dit herinnert ons aan enkele hoofdmomenten uit de evolutie van de stad, Firenze bij voorbeeld. Humanisten zoals Brunelleschi en Alberti verbouwden de romeins-middeleeuwse stad tot de Renaissancestad bij uitstek, door er de eerste geometrische patronen van het quattrocento in te verweven. Verandering door *transformatie*. Deze filosofie van de continuïteit door transformatie en verweving om aldus de potentialiteiten van het bestaande te onthullen, staat in schril contrast met de grote omwentelingen uit de geschiedenis, zoals na de val van het romeinse rijk en de industriële omwenteling van de negentiende en twintigste eeuw. Het geloof in een betere wereld eist veelal de vernieling van het beeld van het Verleden.

De afbraak van het bestaande - eerder dan zijn transformatie - brengt ons terug naar het begin van deze eeuw met het Bauhaus en de C.I.A.M. Zij zijn terecht betrokken bij de nieuwe wetenschappelijke uitvindingen en bij de vooruitgangsgedachte, de opkomst van de machine, de mobiliteit en de massaproductie en gedreven door de sociale en revolutionaire emancipatie-ideologieën. Als architectuurbeweging ontwikkelen zij noodzakelijkerwijze de doctrine van de *tabula rasa* van het bestaande en dus van het *verleden*. Dit gebeurt op alle niveaus van de samenleving, a fortiori op dat van de stad als 'verbeelding' van de maatschappij. De utopie van de Vooruitgang leidt zo tot de afbraak van stedelijke en architectonische morfologieën die het patrimonium van de Europese cultuur vormen. Aldus eist de functionalistische 'ville radieuse' van Le Corbusier de eliminatie van de traditionele stad.

De filosofie van het Bauhaus, en later van de CIAM, is in wezen een architectonische reflectie. Zij zoekt een synthese tussen architectuur, industrie en prefabricatie. Deze thema's worden later in de stedenbouw hernomen, waar standaardisatie en de repetitie tot de bekende eentonigheid, als belangrijkste kenmerk van de modernistische stedenbouw, heeft geleid. Het geïdealiseerd schematisch, rationeel en functioneel denken en ontwerpen dat hieruit voortvloeit, plaatst de 'nieuwe stad' ofwel in de marge en buiten de bestaande steden, ofwel veroorzaakt het de noodzakelijke en bekende *tabula rasa* om zich, meestal agressief, door afbraak in de bestaande structuren in te planten.

Architectuur concipiëren, laat staan steden, als een volkomen origineel op zich zelf staande object, zonder band met pre-existente condities, dit is het

bestaande, breekt met het *verleden*. Het komt er op neer dat zij de *Tijd* en het *Heden* zien als één opeenvolging van momenten *op zich*. Het Heden raakt aldus ontwricht en vervreemd van het *Verleden* en zo van het *Bestaande* (ruimte). Het Heden stelt zich dan op tegen het Verleden en ontkent het Bestaande. De ontkenning van de bestaande ruimte ontnemt dan ook de mogelijkheden om het bestaande te transformeren. Daar komt bij dat, wanneer men deze architectuurfilosofie in de sfeer van de stedenbouw overbrengt, hierdoor de zeer uiteenlopende en meer complexe problemen van de bebouwde omgeving niet worden opgelost. Door geen rekening te houden met de bestaande ruimte van de stad, verwerpt het modernisme het begrip *context*, alsook het toe-eigeningsproces of de *identificatie* met de plek. De verwaarlozing van het Verleden en aldus de ontkenning van het bestaande, sluit elke *transformatie* van het bestaande uit en verwerpt aldus het *continuïteitsbeginsel* in de ruimte en in de tijd. Deze breuk plaatst ons in een esoterische en virtuele realiteit, tegengesteld aan onze lijfelijke behoeften van formele nabijheid, fysische en morele solidariteit die ons door de traditionele stedelijke ruimte doorgaans geboden wordt.

Hierdoor worden de stedelijke functies van elkaar gescheiden en in functionele eenheden of megagebouwen gegroepeerd. Hun toegankelijkheid zou voortaan mechanisch met bovengrondse kruisingen gebeuren. Straten en pleinen - de bakermat voor menselijk ontmoeten, vitaliteit en bewoonbaarheid - zijn hinderlijk voor de mobiliteit.

De traditionele, gemengde en aaneensluitende bouwblokken worden vervangen door vrijstaande gebouwen, open naar alle kanten, buiten context, buitenschallig en in conflict met de nauw aan elkaar sluitende korreling van de traditionele stedelijke structuur. Naast elkaar wonen wordt op zijn kop gezet. De mensen wonen voortaan boven elkaar, hoog in de wolken, of zo niet in uitgestrekte tuinsteden, gescheiden van elkaar en van de stedelijke functies. Dit heeft fysische afstanden geschapen tussen gebouwen en sociale scheiding tussen bewoners. Het betekent de instorting van de sociale structuren en van de betrokkenheid van de bewoners, en veroorzaakt vereenzaming en individualisme, wat dan weer aanleiding tot a-sociaal gedrag, misdaad en geweld geeft. Buurten en steden verliezen hierbij hun identiteit en hun karakter. Hiermee bedoel ik de graad waarin de stedelijke nederzettingen niet langer meer duidelijk herkend en mentaal gedifferentieerd worden door hun bewoners, evenals de graad waarin hun mentale structuur hen geen aansluiting meer geeft met de concrete plek.¹³

In de jaren zestig zien we de eerste tekens van ontevredenheid en gevoelens van mislukking merkbaar in verband met de leefkwaliteit in de steden. Men stelt zich vragen. Is het mogelijk dat door de vrije markt en de consumptie, door de technologie en de mobiliteit, zelfs door de welzijnszorg en de moderne stedenbouw, meer schade wordt toegebracht aan het wezen van onze steden dan

door de enorme vernielingen van de Tweede Wereldoorlog?

Worden wij dermate verblind door de vooruitgang en de hebzucht dat we niet langer meer het verschil kunnen maken tussen de vernieling van de quintessentie van onze steden en het normaal proces van aanpassing van de stad aan nieuwe behoeften door transformatie en verweving? Het bekende adagium van Patrick Geddes aan het begin van de eeuw klinkt voortaan des te meer beangstigend: "*Slum, semislum and superslum to this has come the evolution of our cities*".

De afgewezen stemmen van Idelfonso Cerdà, Camillo Sitte, Patrick Geddes en Lewis Mumford klinken opnieuw, met hun pleidooi voor een meer antropologische en culturele benadering van de stad, waarbij de eenzijdige technologische en architectonische agressie wordt veroordeeld. In de jaren zestig krijgen deze pioniers versterking, niet zozeer van stedenbouwkundigen, architecten of ingenieurs, maar van filosofen, sociologen, historici en zelfs economen. Heidegger en Jane Jacobs, John Galbraight en Chombard, André Chastel en Mitscherlich, Coing en Schmitt-Relemborg. Gordon Cullen is in het begin van de jaren zestig één van de weinige architecten die de stad als de *Art of relationship* ziet. Kevin Lynch bekritiseert de enge esthetische en ruimtelijke concepten van ontwerpers en houdt een pleidooi voor het in overweging nemen van de mentale en fysische opvattingen van de eigen bewoners over hun stad, teneinde het leven, de bewoonbaarheid en het stadsleven te stimuleren. Dit bevestigt de verzuchtingen van talrijke actiegroepen en burgers in veel steden tijdens de jaren zestig en zeventig. Zij protesteerden toen tegen de vernieling van hun bebouwde omgeving, hun sociale structuren en hun stedelijk erfgoed alsook tegen het vreemde en agressieve van de hedendaagse architectuur.

Uiteindelijk kom ik tot de vaststelling dat de twintigste eeuw, inzake haar bebouwd milieu, getuige is geweest van een groot antagonisme tussen Verleden en Toekomst, tussen Traditie en Moderniteit. Dit heeft op meerdere niveaus tot een breuk geleid tussen de steden uit het verleden en de hedendaagse stedelijke ontwikkelingen. Het duaal bebouwd milieu zit vol conflicten tussen grote open agglomeraties en netwerken die de kwetsbare fragmenten van het historisch stadsweefsel op lokale schaal overlappen.

De kenmerken van de nieuwe ruimtelijke puzzel

Welke zijn nu de ruimtelijke kenmerken van deze twee werelden? Welke zijn de stukken van de ruimtelijke puzzel? Welke invloed hebben deze conflicten op de gebouwde omgeving en op de bewoners?

De eerste schaal noem ik hier de *schaal van de netwerken*. Het zijn de harde schakels van de mondialisering die het duidelijkst zichtbaar aanwezig zijn in dit nieuwe ruimtelijk amalgaam: de *monetisatie* en *standaardisatie* van de

stedelijke structuren op continentale schaal die de schaal-vergroting, de uniformiteit en grootschaligheid hebben ontwikkeld. Er is verder de *financiële druk* vanwege het economisch establishment, met als gevolg het scheppen van enorme concentraties van hoogbouw, spreidingen en uitdijingen, zonder enige aandacht voor de geografie, de topografie of het karakter van regio's, steden en landschappen. Tot deze schaal behoort ook de *mobilititeit* die aan de basis ligt van die netwerken en van het huidig economisch systeem van productie en distributie. Deze netwerken creëren nieuwe grensoverschrijdende of interregionale territoria met, in Europees perspectief, politieke consequenties zoals nieuwe supranationale organismen, het verlies van souvereiniteit en de eenmaking van de munt. Er zijn verder - de *grootschalige netwerken*, die gigantische techno-economische corridors tot stand brengen, die de ruggegraat vormen van open en nebuluze agglomeraties. Ze nemen de vorm aan van snelwegen, H.S.T. netwerken en netwerken voor communicaties, vloeistoffen, energieën, productie en distributie, die de techno-economische polen en stedelijke regio's op wereldvlak met elkaar verbinden en hierdoor de historische stedelijk structuren overspoelen. Tenslotte denk ik aan de *revolutie in de elektronica* en de informatica die leiden tot het scheppen van de cyberspace, die de traditionele stedelijke ruimte nutteloos voor menselijke relaties maakt en hierdoor de stad en de cultuur veronachtzaamt.

De tweede schaal noem ik hier de *lokale schaal*. Zij is nu de zwakke schakel in dit nieuw ruimtelijk amalgaam. Het zijn de elementen die de *context* uitmaken, met de topologie, de typologie, de schaal, de identiteit. Het betreft evenzeer de *articulatie* van het stedelijk weefsel als de *bewoonbaarheid* van de plek, die de solidariteit, veiligheid en samenhang stimuleren. De *schaal van de netwerken* bedreigt deze dimensies en veroorzaakt aldus het verlies van de identiteit van de plek. Daarom moeten wij onderzoeken hoe wij bepaalde waarden kunnen actualiseren, zoals context, bewoonbaarheid en het articuleren van sociale en ruimtelijke patronen.

Tegen de achtergrond van de netwerken, geeft de projectie in de gebouwde omgeving van deze technologische en gestandaardiseerde artefacten ons een chaotisch beeld en een uitdagend perspectief. Anderzijds vraagt men aan ruimtelijke planners, architecten en ingenieurs om deze maatschappelijke ontwikkelingen ruimtelijk vorm te geven, en om een meer leefbare en bewoonbare wereld te bouwen. Hoe moeten wij vandaag hieraan voldoen? Vooreerst staan wij voor een verbrede antropologische en ethische reflectie, waarin een rechtvaardige relatie tot stand moet komen, tussen *economie* en *ecologie*, en dit met het oog op de overlevingskansen van de mens zoals wij hem nu kennen. Alleen binnen dit nieuw perspectief kunnen wij krijtlijnen beginnen te trekken, om de zoëven aangesneden ruimtelijke problemen zowel op wereldschaal als op lokaal vlak te ontrafelen en te duiden.

Besluit

1. Naar een nieuw concept van de stad

De eerste opdracht betreft de natuur van de stad vandaag, als een sociale en stedelijke entiteit, binnen deze twee werelden. Wonen we vandaag niet zowat overal en nergens, in wat nog overblijft van historische steden die erg bedreigd worden, in drukbevolkte uitdijende voorsteden, in anonieme en verspreide slaapsteden, gelegen langs eindeloze netwerken van monotone en gedelokaliseerde diensten? Verwarren we niet tussen urbanisatie en wat ooit de Stad werd genoemd? Een Frans architect heeft ooit als boutade gezegd: "*Depuis qu'il y a de l'urbanisme, il n'y a plus de villes.*" Zijn we niet gestrand in de 'No-man's-land collage' die Paul Citroen in 1922 maakte? Als dat zo is, en ik vrees dat het zo is, dan kunnen we even goed aannemen dat de stad als 'traditioneel Europees model' dood is. Mijn verhaal over conflicten en breuken heeft, naar ik hoop, voldoende verhelderd wat deze twee werelden betekenen en hoe ze tot stand kwamen. Wat ik niet heb uitgelegd zijn de gevolgen van deze transformatie en hoe ik tegenover die evolutie sta.

Wanneer de netwerkstructuren voor mobiliteit, technologie, productie en diensten op mekaar afgestemd worden, en hierdoor gigantische technoeconomische corridors tot stand brengen, dan scheppen ze een nieuwe Europese netwerkgeografie die in oppositie staat met de traditionele geografie van historische steden als polen. Wanneer die netwerken in het historisch weefsel penetreren - zoals dat nu, in tegenstelling tot de negentiende eeuw, onder andere voor Brussel het geval is - dan is de vernieling het fataal gevolg.

Kunnen wij nu aan dit nieuw amalgaam van stedelijke conflicten - dat vroeger stad genoemd werd - een nieuwe definitie geven, laat staan ze met een neologisme duiden? Ook hier, binnen de kringen van de ruimtelijke planners heerst een terminologische inflatie. Is de stad niet verworden tot wat Mumford¹⁴ 'the invisible city' noemt, het beeld van de afwezigheid? Zij is het theater waar zich onnoembare machtsgrepen afspelen tussen een groot aantal actoren die meestal belangen uitspelen, zelden waarden hanteren en daardoor meestal strijdig zijn met de sociale, ecologische, culturele en persoonlijke dimensies die het 'bonum commune' uitmaken. Het multiplicatie-effect van deze belangenconflicten, die nu meestal *extra muros* op internationaal vlak beslist worden, biedt ons in afnemende mate een transparant schouwspel waarvan de gevolgen zich steeds ruimtelijk op het lokale niveau onthullen. Dit machtspel legt ons een politiek-economisch arbitragesysteem op, dat niets meer aankan dan een poging om de gradaties van cohesie te beheren. Het stedenbouwkundig verruimtelijkingsproces veruiterlijkt deze beslissingsmechanismen die meestal buiten de stadschaal worden genomen, maar steeds op het lokaal niveau

terugvallen en daar worden gebouwd. Dit roept de vraag op naar de betekenis van de lokale schaal, haar beslissingsmacht, de waarde van het burgerschap van de lokale burger en de kwaliteit van zijn democratische vertegenwoordiging – tenzij de nieuwe wereldburger beschouwd wordt als een gedweeë en manipuleerbare consument, ten dienste van het nieuw mondiaal kapitalisme. Deze verdraaiing van de prioriteiten, waardoor aan de externe belangen voorrang geboden wordt, doodt op lange termijn de capaciteit van het intern en lokaal bestuur. Het onvermogen om aldus de twee schalen te beheersen leidt tot de defiguratie van de lokale schaal van ons leef- en woonmilieu, dat zo tot onstad en 'no-man's-Land' verwordt.

2. Naar een complementariteit tussen de schaal van de netwerken en de lokale schaal

Mijn tweede vraag betreft de analyse van de invloed van de twee schalen op het gedrag van de mens en onderzoekt of deze twee schalen zouden kunnen coëxisteren door juxtapositie. De mens is thans totaal afhankelijk van de mobiliteit. Gebouwen zijn, als autonome en buiten context geplaatste megabuildings, aangesloten op netwerken. Wonen betekent een onophoudende beweging tussen een grote diversiteit aan verstedelijkte polen. Het is een *perpetuum mobile* van mensen die dagelijks pendelen en zo stedelijke, regionale, nationale, internationale en intercontinentale grenzen overschrijden. Voor Franco Rella¹⁵ beleven wij een *a-topologisch* experiment, alsof we niet langer een plek (*topos*) hebben om te verblijven. We zijn allen veroordeeld om rond te dolen als zwervers die niet meer bij machte zijn om op één plaats te wonen, wat ons vervreemdt.

De *netwerkenschaal* heeft ook een nieuwe perceptie van de ruimte gecreëerd. Ze heeft een gevoel ingebracht van fluïditeit en onverbondenheid, wat tot een gevoel van ruimteloosheid leidt. Netwerken zijn geen ruimten, maar middelen die ons naar bestemmingen voeren. Wij kennen steeds maar minder markten of pleinen waar de mensen elkaar ontmoeten, maar wel verbindingen, oversteken en kruispunten, waar mensen bewegen. Netwerken zijn van een andere fysische en psychologische orde: zij zijn corridors, geen verblijfplaatsen, passages en verbindingswegen, geen permanente plaatsen om er te wonen. Ergens heen gaan heeft voorrang op ergens te zijn. Netwerken creëren hun eigen wereld, en aldus leggen ze een dualiteit op aan de bebouwde omgeving. Netwerken belichamen beweging geen ruimte. Ze zijn plaatsloos.

Daartegenover is het karakter van de lokale schaal in overeenstemming met het menselijk lichaam en het wonen.¹⁶ De lokale schaal relateert met de hoogte van huizen, de breedte van straten, met de gebruikte materialen, met de openingen voor deuren en vensters. Het is de schaal die het verband schept

tussen huizen en kerktorens. Een schaal die articulaties toelaat tussen straten en pleinen. Een schaal die toelaat uitdrukking te geven aan de betekenis van ankergebouwen. De lokale schaal biedt de bewoners gezelligheid, en versterkt de waarden van veiligheid, ontmoeting en verfraaiing van de stedelijke ruimtes.

In tegenstelling hiermee zijn de mobiliteitsnetwerken buitenschalige technische infrastructuurwerken, gebouwd binnen een 'plug-in' logica. Om te functioneren volstaat het 'in te pluggen'. Nochtans vereist de toenemende vertechnisering van de aan te sluiten gebouwen een hypercomplexe technologie en een schaalvergroting die de hogepriesters van het neo-modernisme, zoals Rem Koolhaas¹⁷ catalogeren onder de noemer 'bigness or the problem of large' of onder de stelling: 'the art of architecture is useless in bigness'. Architectuur wordt aldus uitgesloten en vervangen door megastructuren die, - in tegenstelling tot de gearticuleerde architectuur op de lokale schaal - zich vaak tot de opsmuk van bi-dimensionele publicitaire objecten herleiden. Deze wezenlijke beroving van een reële existentiële woonruimte ontzegt de mens de mogelijkheid om te wonen. Hiermee bedoelen wij de sociale interacties met de medemens, de lijfelijke relatie met een humane en stedelijke omgeving en de historische betekenis ervan die de bewoner zijn collectief en persoonlijk geheugen ontnemt.

De cybernetica ondersteunt deze ruimteloosheid door een virtuele ruimte te scheppen die onafhankelijk van de fysische ruimte en uiteraard van de traditionele stedelijk ruimte functioneert. Cyberspace is niet-ruimte. Zo wordt ons meest intieme huisadres vervangen door een onpersoonlijk e-mailadres. Zoals Finkelkraut¹⁸ opmerkt: onze aanwezigheid op aarde wordt niet langer gesymboliseerd door onze woonplaats, onze 'chez-soi', onze identiteit *par excellence*: alles is nu en onmiddellijk zodat het begrip plek uitgeschakeld wordt. Tijd zonder Ruimte? Onmiddellijkheid en alomtegenwoordigheid creëren ruimteloosheid. Dit proces bevordert het verval en de denaturatie van de stedelijke ruimte.

Dit moet de ruimtelijke planner en de architect voor wie Plaats alles is, aan het denken zetten! Zou het kunnen dat de mens niet langer met een land of regio, met een stad of huis fysisch verbonden is? Is hij nu planetair geworden, alomtegenwoordig en op elk ogenblik bereikbaar? Hij die ooit gebonden was aan zijn heem is nu verbonden met een netwerk. Is hij nu een cybernaut, levend in cyberspace¹⁹, reizend op de snelwegen van de wereldcommunicatie? Kan hij zo maar gelijk waar heengaan door gewoon te surfen, als een ongevraagde toerist die à la carte alles kan selecteren en kiezen vanaf het scherm en vanuit zijn zetel? Zou deze hyperindividualistische postmoderne mens, wiens toenemende subjectiviteit een wereld op zich wordt, niet langer meer luisteren naar de woorden van Hannah Arendt: "Het echte leven is de bereidheid de wereld te delen met andere mensen."²⁰

Het antwoord op mijn tweede vraag ligt wellicht in de interactie tussen de

twee schalen. Willens nillens zal men in de eenentwintigste eeuw de breuk moeten kunnen opheffen tussen de convergentie van de éénwordende wereld en de diversiteit van een belangrijk socio-ruimtelijk cultureel erfgoed, tussen de schaal van de netwerken en de lokale schaal. Het duale karakter van de post-moderne mens laat hem echter niet toe te kiezen voor de ene schaal boven de andere : beide bestaan en zijn op dit ogenblik tot op zekere hoogte vitaal. Wij zijn aldus verplicht te kiezen voor hun *paradoxe complementariteit*.²¹ Hierbij moeten wij bewust blijven van het feit dat de superpositie van de netwerkenschaal op de lokale schaal het proces van breuk en vernieling verder zet en aldus tot entropie, maatschappelijke wanorde en tot het probleem van overleven kan leiden.

In deze gedachtegang suggereer ik een dialectiek tussen de twee schalen die zou kunnen leiden tot een geleidelijke mentaliteitswijziging die een transformatie van de gebouwde omgeving zou kunnen teweeg brengen. Dit perspectief moet noodzakelijkerwijze steunen op een nieuw fundamenteel evenwicht tussen *economie*, die te lang uitging van een blind geloof in de vooruitgang, en de *ecologie* die steunt op een breder en holistisch bewustzijn, een perspectief op lang termijn, dat steunt op de eerbied voor het bestaande, de schaarste, de eindigheid van de natuurlijke bronnen, de broosheid van de bestaansmiddelen, en een juistere verdeling van de goederen der aarde tussen de mensen. Deze algemene waarden kunnen tot de verbetering van de gebouwde omgeving en stedenbouw leiden, die *het bestaande eerder transformeert dan afbreekt*, het nieuwe schept om zo het bestaande te onthullen en te actualiseren. Ware vooruitgang, in de zin van stichten en op-bouwen, betekent immers de orde der dingen verbeteren door ze te veranderen, door de gebouwde omgeving te *trans-formeren*, te her-vormen, ver-bouwen, om-bouwen en ver-nieuw-bouwen. Zoals Whitehead schreef : "*The Art of Progress is to preserve Order amid Change and Change amid Order*".

Noten

1. Pierre Croset, *L'architecture comme modification*, Ecole Polytechnique de Lausanne, Leerstoel van Prof. Luigi Snizzi.
2. Françoise Choay, *La règle et le modèle*, Parijs, Le Seuil, 1965.
3. Alain Finkelkraut, *L'Humanité perdue*, Parijs Le Seuil, 1996, zie hoofdstuk VI: 'Des anges et des hommes', p. 149-150.
4. Pierre Bourdieu, *Le désir de l'Europe*, 1992 (geciteerd bij A. Finkelkraut, p.71)
5. Martin Heidegger, 'Bouwen Wonen Denken' in: *Over denken, bouwen, wonen* (vertaling door Harry Berghs) Nijmegen, SUN, 1991, pp.45-64.

6. Emmanuel Levinas, 'Heidegger, Gagarine en wij' in: Emmanuel Levinas , *Het menselijk gelaat*, Bilthoven, Ambo, 1971, p.65-68.
7. Cornelis Verhoeven, 'Wonen en thuis zijn - Aantekeningen bij 'Bouwen Wonen Denken van Martin Heidegger', in : J. De Visscher & Raf De Saeger, *Wonen - Architectuur in het denken van Martin Heidegger*, Nijmegen, Sun 1991, p. 97-116
8. M.Vargas Llosa 'Cher Régis, tu sais aussi bien que moi...', in: *Libération* 2 dec. 1993, geciteerd door A. Finkelkraut, *L'Humanité perdue*, a.w. p. 150.
9. Herbert Marcuse, *The one dimensional man*, Boston, Beacon Press, 1964.
10. Leonce Bekemans & P. Lourthie, 'Economie and society in Europe', in *European societies between diversity and convergence*, Vol. II, European University Press, 1996, p. 51-82.
11. A.Chastel, *Architecture et Patrimoine*, Choix de chroniques du journal 'Le Monde', Parijs, Imprimerie Nationale, 1994.
12. André Malraux, *La tête obsidienne*, Paris, Gallimard,1974.
13. Kevin Lynch , *Good City Form*, Cambridge, Massachusetts, The M.I.T. Press, 1991, 514 p.
14. Lewis Mumford, *The City in History : Its Origine, its Transformation, its Prospects* New York, Harcourt Brace, 1961.
15. Bart Verschaffel, '*De kring en het netwerk*', in: *Archis*, feb. 1992, p. 13-17.
16. Zie ook de bijdrage van Bernd Jager in dit zelfde themanummer.
17. Rem Koolhaas, *S.M.L.XL*. Rotterdam & New York 010 & Monacelli, 1995, p. 500.
18. Alain Finkelkraut, *L'Humanité perdue*, Parijs, Le Seuil, 1996, p. 152.
19. *ibid.*, p.156.
20. *ibid.*, p. 156.
21. zie: Jan Tanghe, 'A Tale of Two Worlds', in: Leonce Bekemans & Eduard Mira (ed.), *Cities, Urban Systems and Cultural Regions between Diversity and Convergence*. Brussel, Bern, Berlijn, Frankfurt/M, New York , Wenen, P.I.E.-Peter Lang, 2000, pp. 197-217.